

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА (КІН. XX – ПОЧ. XXI СТ)

Погоріла А. І.

ВСТУП

Постійні зміни темпу сучасного життя ставлять виклик можливостям та вмінням людини. Їхнє успішне втілення може бути здійснено через достатню сформованість необхідних властивостей. Коли особистість отримує задоволення від результату своєї діяльності, поведінки і життя загалом, це збільшує рівень її активності, спонукає до діяльності, в неї виробляється вміння адаптуватись до нових умов. Особливо важко процес входження у нові відносини дається юнакам, що змінюють звичне «рідне» шкільне оточення на самостійне, незнайоме, доросле життя. Перехід буде менш важким, якщо особистість є сформованою, самостійною, ініціативною, творчою. Цього можна досягнути вихованням, що враховує індивідуальні особливості школярів. Головний закон усіх змін у житті – творчість. Здорове суспільство складається з неповторних творчих особистостей.

Людина – унікальна, неповторна особистість, здатна до самоактуалізації, до розвитку власних творчих здібностей. Ведемо мову про максимально розвинену особистість, яка має свій сенс життя, цілі та цінності, неповторний склад розуму, яка прагне максимально реалізувати себе у своїй життєдіяльності. Україна буде цивілізованою європейською державою, але за однієї умови: якщо з'являться нові «архітектори» суспільства, нова еліта – не виконавці, а активні дійові особистості. Юнацький вік багато педагогів та психологів характеризують як «входження старшокласника в себе». Випускники ще до закінчення школи намагаються знайти своє покликання та призначення, для цього вони не лише збагачують себе знаннями, але наполегливо працюють над особистим вдосконаленням, що досягається завдяки самовихованню, що за твердженням В.Синельникова «є дуже актуальним, адже воно може

компенсувати вади і шкільного, і сімейного виховання, розвинути неповторні, індивідуальні якості особистості кожного школяра»¹.

1. Самовиховання як засіб формування творчої особистості старшокласника

Проблема виховання та самовиховання творчої особистості є предметом дослідження В. Гапон, С. Карпенчук, Л. Проколієнко, Д. Ніколенко та ін. Вони розглядають самовиховання як один із найсуттєвіших факторів розвитку особистості. На їхню думку, тільки те виховання вважається ефективним, яке пробуджує в особистості потребу в самовихованні. І чим старшою стає особистість, тим більша роль у її формуванні має належати самовихованню. В. Синельников розглядає самовиховання як діяльність та вищу форму активності людини, яка за його твердженням є своєрідним соціальним досвідом, що необхідно набувати. Найбільш значні роботи з проблеми самовиховання, в яких розкриваються психолого-педагогічні основи теорії самовиховної діяльності, – це праці М. Боришевського. Однак, не зважаючи на дослідження цих та багатьох інших вчених, проблема залишається актуальною. В її структурі існують такі не досить вивчені питання, як взаємозв'язок розвитку особистості з вихованням, що є предметом дослідження М. Фіцули.

Щодо означення творчої особистості школяра, то ми погоджуємось із визначенням Н. Смагло, який наголошує на необхідності наявності в особистості «здібностей, мотивів, знань та умінь, завдяки яким створюється продукт, що відрізняється новизною, оригінальністю та унікальністю»². Творчість це не лише створення нових продуктів, цінностей, ідей, відкриттів, що є суспільно значущими, але і саме життя людини, в яке вона намагається внести відбиток своєї сутності, свою думку, через активну діяльність. Людина стверджується у своїй діяльності, яка є новою, неповторною, а, отже, творчою.

Розглядаючи проблему впливу самовиховання на формування творчої особистості школяра необхідно розглянути і сам процес виховання, який за твердженням педагогів та психологів є нерозривно пов'язаним з самовихованням. Вони являються сторонами одного і того самого процесу, який має єдині цілі – сформувати цілісну особистість. Виховання неможливо організувати

---

¹ Синельников В.М. Самовиховання як діяльність і його психологічні особливості // Педагогіка і психологія. Київ, 2005. № 3. С. 34.

² Смагло Н. Сучасні аспекти розвитку творчої особистості // Дайджест «Школа-парк» педагогічних ідей та технологій. 2002. № 3. С. 33.

без самовиховання суб'єкта виховного процесу. Його механізм має наступні особливості: старшокласник обирає ціль життя, ідеали, у відповідності з суспільними критеріями, готує себе до життя в суспільстві, удосконалюється в колективній діяльності з метою покращення оточуючого світу. Свідомість, духовний світ людини формується всім укладом життя, визначеним соціальним середовищем, що діє сукупно з цілеспрямованим вихованням. Виховання, за визначенням Н.Смагло, – «процес соціальний, що складається із цілеспрямованих впливів на особистість усіх виховних інститутів суспільства, впливів середовища й участі самої особистості як активного суб'єкта цього процесу»³. Багато сучасних педагогів розділяють думку, що вихованець має бути суб'єктом виховання, брати активну участь у виховному процесі з метою розвитку здібностей, даних йому від природи, формувати себе як творчу, повноцінну особистість. Основну мету виховання на сучасному етапі вбачають у передачі молодому поколінню «соціального досвіду, багатства, духовної культури народу, світогляду і формування на цій основі особистісних рис, що включають у себе самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту»⁴.

Здійснюючи виховання, люди в суспільстві вступають між собою у певні взаємовідносини. Виховні відносини є різновидністю відносин між собою, спрямованих на розвиток людини засобом виховання. Виховні відносини – це мікро клітина, в якій зовнішні фактори (виховання) співпадають з внутрішніми людськими (самовиховання). В результаті такої взаємодії відбувається розвиток людини, формується особистість.

М.Фіцула виділяє функції виховання як вирішального чиннику розвитку людини: організація діяльності, в якій розвивається і формується особистість; підбір змісту навчання й виховання, що сприяє розвитку й формуванню особистості; усунення впливів, які можуть негативно позначитись на розвитку та формуванню особистості; ізоляція особистості від несприятливих для її розвитку та формування умов, які неможливо усунути⁵.

---

³Смагло Н. Сучасні аспекти розвитку творчої особистості // Дайджест «Школа-парк» педагогічних ідей та технологій. 2002. № 3. С. 32.

⁴ Смагло Н. Сучасні аспекти розвитку творчої особистості // Дайджест «Школа-парк» педагогічних ідей та технологій. 2002. № 3. С. 32.

⁵Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ, 2003. С. 56.

В педагогічній літературі поняття виховання визначається як соціальне, цілеспрямоване створення умов (матеріальних, духовних, організаційних) для засвоєння новим поколінням суспільно-історичного досвіду з метою його підготовки до суспільного життя і виробничої праці.

Виховання поряд з спадковістю та середовищем виступає головним фактором формування особистості. Воно забезпечує соціалізацію особистості, програмує параметри її розвитку з врахуванням багатогранності впливу різноманітних факторів. Виховання – спланований, довготривалий процес спеціально організованого життя школярів, що спонукає до діяльності. Виховання та діяльність створюють основу для прояву і розвитку природних задатків та здібностей. Практикою доведено, що цілеспрямоване виховання забезпечує розвиток особливих задатків, ініціює духовні та фізичні сили. Неправильне виховання здатне деструктуризувати те, що вже розвинуте в людині, а відсутність належних умов може зупинити розвиток навіть особливо обдарованих особистостей.

Розуміння зазначених положень приводить до висновку, що всі дії та впливи, які відображаються на формуванні особистості, можна розділити на дві групи: зовнішні та внутрішні. До зовнішніх факторів особистісного розвитку людини відносять вплив середовища та виховання. Природні нахили, здібності та задатки, а також усю сукупність почуттів та переживань, що виникають під впливом зовнішніх дій, відносять до внутрішніх факторів.

Виходячи з цієї точки зору, зрозуміло, що виховання відіграє визначальну роль у формуванні особистості лише за умови, що воно має позитивний вплив на внутрішнє стимулювання її активності в роботі над собою. Саме ця активність та внутрішнє прагнення людини до зростання у своїй досконалості і визначають особистісний розвиток, а отже, викликають прагнення до самовдосконалення, що здійснюється через самовиховання. Л.Проколієнко та Д.Ніколенко підкреслюють, що «факт виникнення в учнів потреби у самовихованні, в удосконаленні своїх можливостей, в збагаченні власного духовного світу є одним з найсуттєвіших показників ефективності виховного процесу»⁶.

Поняття «самовиховання» педагогіка визначає як внутрішній духовний світ людини, її здатність самостійно розвиватись. Зовнішній

---

⁶Виховання і самовиховання – дві сторони єдиного процесу // Педагогічна психологія: Навч. посібник / За ред. Л.М.Проколієнко, Д.Ф.Ніколенка. Київ, 1991. С. 92.

фактор – виховання є лиш умовою, засобом пробудження, приведення до дії. Тому філософи, педагоги, психологи стверджують, що саме в душі людини закладені рушійні сили розвитку.

Здійснюючи самовиховання, школяр може самонавчатись, що відповідно не може не відобразитись на його творчій діяльності. Прагнення до досконалості через долання труднощів, приводить до високих творчих результатів. В.Синельников визначає самовиховання як чинник не лише індивідуальний, а й суспільний: «Людина, що сама себе виховує, може ліпше проявити себе, бути більш корисною суспільству»⁷. Л.Пасечнікова теж поділяє думку про самовиховання як суспільний фактор визначаючи його як «діяльність, у ході якої вихованець вибирає цілі життя й ідеали відповідно до суспільних критеріїв, готує себе до життя в суспільстві, удосконалюється в колективній діяльності задля поліпшення навколишнього світу»⁸. За визначенням В.Галузинського «самовиховання» – процес цілеспрямованої роботи над розвитком і самовдосконаленням людини від підліткового віку до зрілості. У морально-психологічній сфері воно полягає в самоконтролі за виявленими у себе недоліками і вадами характеру (тут самовиховання може перетворитися на перевиховання)⁹. С.Карпенчук стверджує, що «самовиховання» – це свідомо діяльність, спрямована на найповнішу реалізацію людиною себе як особистості. Автор зазначає, що самовиховання передбачає наявність чітко усвідомлених цілей, ідеалів, особистісного смислу. Воно пов'язане з певним рівнем самосвідомості, критичного мислення, здатності і готовності до самовизначення, самовираження, саморозкриття і самовдосконалення¹⁰.

Отже, самовиховання – діяльність людини, спрямована на зміну своєї особистості відповідно до свідомо окреслених намірів, ідеалів та переконань. Воно визначає певний рівень розвитку особистості, її самопізнання, здатності до аналізу через свідоме співставлення своїх вчинків з діями інших людей. Ставлення людини до своїх потенційних можливостей, правильність самооцінки, вміння бачити

---

⁷ Синельников В.М. Самовиховання як діяльність і його психологічні особливості // Педагогіка і психологія. Київ, 2005. № 3. С. 35.

⁸ Пасечнікова Л.П. Технологія досягнення проф. успіху. Харків, 2007. С. 138–139.

⁹ Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ, 2005. С. 94.

¹⁰ Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ, 2005. С. 291.

власні недоліки характеризують зрілість людини і є передумовами організації самовиховання.

Школяр не виступає в якості пасивного об'єкту виховних дій. У нього формується внутрішня позиція до даних дій, в залежності від якої він може або активно працювати над своїм удосконаленням (саморозвитком), або залишатись пасивним.

В умовах інтенсивного суспільного розвитку зростає роль засад моралі у життєдіяльності людини. Існує спільна думка про те, що моральний ідеал стимулює до відтворення, для самовиховання необхідний еталон морально вихованої особистості, який повинен характеризуватись працелюбністю, творчим ставленням до праці, високою культурою поведінки. За твердженням О.Вишневського щоб уникнути виховної невдачі, старшокласнику необхідно обрати ідеал, який є носієм певної системи цінностей, яка не суперечить християнській моралі. В образі літературних та кіно героїв часто існує «закладений механізм перетворення добра у зло»¹¹. На думку педагога такі «ідеали» приваблюють учня тому що завдяки їм він знаходить прості відповіді на свої життєві питання. Не має необхідності долати перешкоди, розвивати силу волі і характер, адже «добро завжди передбачає певну самопожертву, самоконтроль, самокритику, самообмеження, а тому менш привабливе. Тут же все можна досягнути без цих труднощів та дискомфорту. Потрібно лише зважитися»¹².

К.Дорошенко стверджує, що моральний ідеал, або за його визначенням «гуманістичний ідеал» не є рівнянням школяра на конкретну людину, а моделюванням в уяві, в «індивідуальній свідомості образу свого кращого «Я»¹³. Учень визначає сам які особистісні риси слід розвинути, щоб сформувати себе як цілісну, довершену особистість. Засобом для цього є перетворювальна діяльність суб'єкта, яка базується на основі ціннісного ставлення школяра до себе та оточуючих; на моральних цінностях та на знаннях своїх прав та свобод та вмінні їх відстояти. Автор зазначає, що

---

¹¹ Вишневський О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання друге, доопрацьоване і доповнене. Дрогобич, 2006. С. 542.

¹² Вишневський О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання друге, доопрацьоване і доповнене. Дрогобич, 2006. С. 543.

¹³ Дорошенко К. Що таке самовиховання, або Як сформувати гуманістичний ідеал // Шкільний світ. 2007. № 6 (374). С. 6.

«творення такого «Я» можливе лише за умови самовиховання»¹⁴. За його визначенням «самовиховання» є процесом що активізує всі сутнісні сили школяра, пробуджує його здібності та зумовлює здійснення особистісно значущої та суспільно корисної діяльності. Школяр може порівнювати свою поведінку із значущою для себе людиною, проте, він не буде копіювати її поведінку, спосіб життя. Він лише аналізує особистісний портрет людини, результати її діяльності, намагається творчо співвіднести риси свого характеру з аналогічними характеристиками об'єкта. Ставлячи перед собою ціль, учень запитує себе: «Як цього досягають інші? Як можу досягти цього я?», таким чином він робить опору на позитивний досвід і тим самим налаштовує себе на успішний результат, що сприяє позитивному сприйняттю себе як повноцінного члена суспільства, зумовлює формування творчого сприйняття дійсності та здійснення діяльності з метою реалізації себе як особистості.

У житті школяра повинен бути наявним ідеал (улюблений книжковий чи кіно герой, вчитель, хтось з родичів та ін.) життя та діяльність якого стимулювала б до довершеності, особистісного розвитку та самовдосконалення; а також сприяє ефективності процесу самовиховання.

Результатом самовиховання є особистість. Змістом самовиховання, таким чином є виховання такої особистості, яка б гармонійно ввійшла б у суспільство.

Підсумовуючи зазначимо, що самовиховання – цілеспрямований процес з метою розвитку кращих, соціально значущих якостей особистості та категорична заборона поганих вчинків і навіть помислів.

Враховуючи важливу роль самовиховання в розвитку та формуванні творчої особистості учнів, вчителям, класним керівникам необхідно активно займатись її організацією та тактовно здійснювати керівництво цим процесом. Це включає в себе три основні напрями:

- формування суспільної думки учнів про необхідність та велике значення самовиховання;
- надавати допомогу учням в осмисленні сутності самовиховання, його методів та шляхів здійснення;
- практично допомагати учням в розробці цілей та програм самовиховання, а також реалізовувати ці програми.

---

¹⁴Дорошенко К. Що таке самовиховання, або Як сформувати гуманістичний ідеал // Шкільний світ. 2007. № 6 (374). С. 6.

Задатки творчої особистості є у кожного учня. Необхідно ці задатки виявити і виходячи з них формувати неповторну особистість учня, особливо це є актуально в старшому шкільному віці, коли школяр бачить себе як творчу особистість та працює над самовдосконаленням, саморозвитком.

2. Роль самостійності старшокласників у контексті формування творчої особистості

Проблема становлення особистості, життєвої компетенції випускників загальноосвітніх навчальних закладів є актуальною на сучасному етапі розвитку суспільства, для якого є характерними нестабільність, швидка зміна соціально-економічної ситуації, ігнорування духовних цінностей. В уяві сучасної молоді існують ідеали, що суперечать загальноприйнятим морально-правовим нормам. Вона вважає себе більш обізнаною та проінформованою, ніж старше покоління, вважає за непотрібне прислухатись до порад та спроб надати допомогу. Юнакам бракує життєвого досвіду, вони не можуть передбачити наслідки своєї діяльності. Вважаємо за доцільне навчити молоде покоління критично сприймати інформацію, не допускати зовнішнього контролю свідомості, приймати незалежні зважені рішення, здійснювати об'єктивний самоаналіз власної діяльності та поведінки.

Процес виховання самостійності учнів є предметом вивчення педагогів різних часів. В.Сарієнко розкриває зв'язок репродуктивного і творчого пізнання, стверджуючи неможливість здійснення творчої пізнавальної діяльності без знань, умінь і здібностей виконувати самостійну діяльність. Досвід виховної роботи В.Сухомлинського полягає в єдності самостійності і морального виховання. Педагог вважав самостійність рисою особистості, надавав великого значення вихованню моральної самостійності, ініціативності, впевненості у собі, дисциплінованості, активності. Сучасні педагоги (С.Григулич, О.Ігнатова, О.Костикова, С.Максимець) розглядають питання не організації самостійної роботи учнів, а проблему виховання у них самостійності. Зважаючи на різні аспекти становлення особистості, дослідники вважають, що кожна людина повинна визначити свою мету, постаратись зрозуміти неповторність та своєрідність власного життя. Незважаючи на інтерес дослідників до проблеми виховання самостійності у навчанні учнів, існує недостатнє напрацювання педагогів із досліджуваної проблеми.

Усебічний гармонійний розвиток особистості як мета української освіти конкретизується у багатьох завданнях, серед яких виділяють виховання самостійності. Саме виховання самостійності в учнів дозволяє забезпечити необхідний статус суб'єкта, перебудувати традиційний навчально-виховний процес, забезпечити його ефективність та формувати важливі якості характеру особистості – відповідальність, працьовитість, ініціативність, творчість. В.Сарієнко вважає, що «основною ознакою творчості є самостійність»¹⁵.

«У процесі творчого пізнання учень самостійно ставить перед собою проблему, відшукує шляхи її вирішення, вивчає явища, предмети, проникає в їх суть, знаходить і встановлює закономірності, доводить їх, формулює висновки. Результатом його діяльності є створення якісно нових, яких раніше в особистому досвіді не було, знань та особистісних утворень»¹⁶.

Погляди українських педагогів, які є демократичними за своєю суттю та орієнтують на виховання в учнів самостійності, виявляються в турботі про ініціативність, критичність, почуття особистої відповідальності учнів, активну роботу їхньої думки, волі і почуттів, що формують здатність самостійно орієнтуватися в життєвих обставинах.

Актуальність проблеми організації самостійної роботи як важливого шляху виховання самостійності учнів визначається значними змінами характеру трудової діяльності людей, нарощуванням у ній елементів самостійності та творчості. У самостійній роботі найбільше можуть проявитися мотивація навчання, його цілеспрямованість, а також самоорганізація, самоконтроль та інші особистісні риси. Саме тому, вважають сучасні дослідники, «самостійна робота школяра може бути основою перебудови його позицій і ролі у навчальному процесі на суб'єкта навчальної діяльності»¹⁷. Якість освіти сучасної людини необхідно

---

¹⁵ Сарієнко В.К. Пізнавальна самостійність як єдність репродуктивної і творчої діяльності учнів // Рад. школа, 1980. № 4. С. 36.

¹⁶ Сарієнко В.К. Пізнавальна самостійність як єдність репродуктивної і творчої діяльності учнів // Рад. школа, 1980. № 4. С. 38.

¹⁷ Чернишова Р. Проблема організації самостійної роботи школяра як суб'єкта навчальної діяльності // Управління школою. 2004. № 3 (січень). С. 10–11.

оцінювати насамперед за мірою її творчого ставлення до знань та вмінням самостійно поповнювати знання¹⁸.

Якщо у 50-х роках проблема виховання самостійності учнів вирішувалася переважно шляхом стимулювання активності, дисциплінованості, відповідальності тощо, то й підкреслювалася важлива роль виховання цих якостей на уроках та в позаурочній роботі.

Проведення у 60-х – 70-х роках багатьох педагогічних досліджень, безпосередньо пов'язаних із вихованням в учнів самостійності, свідчить про те, що педагоги радянського періоду усвідомлювали важливу роль самостійності у забезпеченні всебічного розвитку особистості.

Ґрунтовну основу для постановки в школі питання самоосвіти заклали В.Галузинський і Н.Масленнікова. Вони підкреслювали значний вплив на формування характеру самовиховання особистості¹⁹. Педагоги розглядали як елементи самоосвіти не лише раціональні прийоми домашньої самопідготовки, а й формування навичок творчої діяльності у процесі поглибленого вивчення окремих навчальних предметів.

Спираючись на визначення К.Ушинським необхідності самостійного засвоєння знань, М.Сазонова підкреслювала: «Самостійна навчальна праця в школі і дома розвиває позитивні якості: формує характер і вольові риси, виховує дисциплінованість, працьовитість, самостійність»²⁰.

На практиці вчителі приділяли увагу поширенню передового досвіду щодо виховання самостійності учнів та організації різних видів самостійної роботи. Усе частіше ставилось завдання навчити учнів самостійно мислити, досягти якого здатна творча людина, що включало врахування прагнення дітей до самостійності та заохочення розумної ініціативи.

Значущість самостійності для підготовки всебічно розвинутої особистості докладно обґрунтував видатний український педагог В.Сухомлинський. Для всебічного розвитку особистості необхідна, вважав він, потреба працювати, і до того ж самій. Тому важливим завданням загальноосвітньої школи був вибір людиною

---

¹⁸ Скаткін М. Теорія і практика самостійної роботи: Рец. на працю О.Нільсона «Теорія і практика самостійної роботи учнів» // Педагогіка. 1977. № 2. С. 136.

¹⁹ Галузинський В., Масленнікова Н. Самовиховання та самоосвіта школярів. Київ, 1969. С. 121.

²⁰ Сазонова М. Активізація самостійної праці учнів // Радянська школа. 1965. № 12. С. 68.

спеціальності на все життя. Водночас гармонійний розвиток особистості педагог пов'язував із глибоким пізнанням світу та самого себе, а осердям такого розвитку особистості вважав працю, без якої неможлива творчість та переживання гордості за свої творіння²¹. Відтак важливою проблемою виховання всебічно розвиненої особистості є створення умов у навчанні для переживання кожним учнем радості праці (і творчості), коли нерівність інтелектуальних можливостей у навчанні не усвідомлюється як нещастя. Найголовнішим у вихованні В.Сухомлинський вважав те, щоб бачити себе та відповідно ставитися до самого себе, прагнути утвердити в собі моральну красу. Всебічний розвиток людини, наголошував педагог, не можна уявити без готовності взяти на себе відповідальність і обов'язок за життя іншої людини (прикладом є готовність до батьківства і материнства). Лінощі, недбалість, небажання вчитися свідчать про обмеженість духовного життя людини, і активність духовного життя, коли дитина сама впливає на свою свідомість, у процесі діяльності, для якої характерна самостійність, на думку В.Сухомлинського, стає важливим принципом її духовного розвитку.

Аналіз педагогічного досвіду вчителів другої половини 70-х – початку 80-х рр. виявляє велику зацікавленість учителів питаннями організації домашньої самопідготовки та використання її можливостей у вихованні самостійності учнів.

Домашня самопідготовка, як стверджує М.Ржецький, вимагає, самоуправління своєю діяльністю. Він закликає вчителів боротися з формалізмом у виконанні домашніх завдань, механічним повторенням за зразком виконаної в класі роботи, що, на думку педагога, зумовлено невмінням школяра самостійно працювати, використовувати вже одержані знання²².

Розкриваючи компоненти самоосвіти, які потребують вияву значних вольових зусиль, педагоги передбачали наявність у людини: 1) глибоких і ґрунтовних знань, які є фундаментом самостійної пізнавальної діяльності; 2) діяльність мотивів, які спонукають особистість до неперервної самоосвіти; 3) розвинутих навичок самостійного оволодіння знаннями та вміннями при застосуванні різних джерел та в різних формах самоосвіти (читання, слухання, спостереження, експерименту та ін.); 4) сформованих операцій розумової діяльності (аналізу, синтезу, порівняння, встановлення

---

²¹ Сухомлинський В. Народження громадянина // Вибрані твори: В 5-ти т. Київ, 1977. Т. 3. С. 569.

²² Ржецький М. Домашня навчальна робота учня. Київ, 1982. С. 15.

причинно-наслідкових зв'язків, абстрагування та ін.); 5) умінь самоорганізації пізнавальної діяльності (вибір джерел пізнання, організація робочого місця, саморегуляція, самоконтроль тощо). До того ж, щоб самоосвіта розвивалася всередині навчального процесу, необхідно щоб методи навчання були зорієнтовані на активну самостійну пізнавальну діяльність, а форми – на індивідуальні особливості учнів.

Об'єктивна оцінка ролі самостійності учнів можлива саме в демократичних умовах навчання і виховання, що насамперед залежать від соціального замовлення. З другої половини 80-х рр. у суспільстві виявляються демократичні зміни, які торкаються і загальноосвітньої школи.

Соціальне замовлення школи на формування самостійної і творчої особистості школяра реалізує лише педагогіка співпраці, взаємної творчої діяльності вчителя та учня.

У 90-ті рр. педагоги звертають увагу на систему цінностей виховання, оскільки вона вже не обмежується ідеологією. «Відсутність у наш час чіткої ціннісної орієнтації, – зазначає Е.Помиткін, з одного боку, відкриває перспективи самостійного пошуку таких ідеалів, а з іншого – залишає дитячу психіку незахищеною перед зовнішнім впливом стереотипних переконань, не завжди позитивних. На жаль, невизначеність загальнолюдських ідеалів у творчій і духовній сфері, незнання практичних шляхів самореалізації призводять до значного зниження у багатьох підлітків пізнавальної мотивації, до спаду престижу знань, до негативного ставлення до процесу навчання взагалі»²³.

Виховання самостійності, що відбувається, зрозуміло, в рамках моральних та національних цінностей, не передбачає авторитарних освітніх уявлень і вимагає демократичної побудови навчально-виховного процесу.

Узагальнюючи проблему формування високодуховної особистості в умовах шкільного навчання, Е.Помиткін говорить про концентрацію зусиль на гармонійному розвитку кожного учня. Виконання завдань зі створення умов для всебічного розвитку учнів означає «відновлення пізнавальної мотивації навчальної діяльності» та звільнення школи від диктату і насилля, що заважають отримувати радість у навчанні²⁴.

---

²³ Помиткін Е. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Наук.-метод. посібник. Київ, 1996. С. 7–8.

²⁴ Помиткін Е. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Наук.-метод. посібник. Київ, 1996. С. 156.

Розкриваючи сутність модульно-розвивального навчання, педагоги (А.Фурман, О.Калугін, О.Гуменюк, Н.Ситнікова та ін.) високо оцінюють роль самоактивності учнів, яка допомагає розгортатися процесам саморозвитку та самореалізації особистості та є засобом забезпечення суб'єктності учасників навчально-виховного процесу. Дидактичний модуль, за Н.Ситніковою, передбачає самостійну роботу учнів з навчально-інформаційними блоками і змінює стосунки педагога та учня, який більш самостійно працює з навчальним матеріалом, у бік співпраці²⁵.

У вихованні самостійності учасники навчально-виховного процесу орієнтуються на систему громадянських цінностей і вчать користуватися свободою, щоб не допускати негативних проявів поведінки. До того ж визначаються надійні обмеження, які б гарантували добру поведінку в умовах свободи та повну самостійність без зовнішнього контролю.

У 90-ті роки активно вивчається педагогічна спадщина Г.Ващенка, Е.Жарського та інших, невідома за радянських часів. Їхнє трактування цінностей виховання було позбавлене впливу ідеології, тому процес виховання самостійності розглядався у контексті сучасного бачення мети і завдань освіти.

Завдання виховання самостійності у творах Г.Ващенка простежується у вимогах виховувати в учнів активність, ініціативність, критичне мислення і творчі здібності. Психологічне тлумачення самостійності як властивості особистості визначається саме такими показниками. Ставлячи метою навчання «виховати всебічно розвиненого, активного діяча для суспільного добра»²⁶, науковець визначає принципи навчання і виховання, серед яких виділяємо принцип активності та зв'язку навчання з життям.

Неправомірним педагог вважав зведення всього виховання до виховання інтелектуального. Високий розумовий розвиток і чіткі уявлення про норми моралі ще не «гарантують» моральних дій, і головне в людині, – підкреслював Г.Ващенко, – «не знання самі по собі, навіть не глибина й систематичність їх, а характер і добра воля, що визначаються спрямуванням сил людини до високої мети, поєднаним з енергійністю, великою наполегливістю і стійкістю в

---

²⁵ Ситнікова Н. Модульне навчання: на терезах пережитого та омріяного // Рідна школа. 1995. № 7–8. С. 21.

²⁶ Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. Київ, 1997. С. 83.

досягненні поставлених перед собою завдань»²⁷. Такі уявлення Г.Ващенко про роль знань у вихованні та необхідність спрямувати силу на характер і добру волю є основою виховання багатьох якостей характеру людини, у тому числі й самостійності.

Завдання розумового виховання Г.Ващенко наполегливо пов'язує з національними особливостями з національними особливостями українців, характерними рисами українського інтелекту, що визначаються його темпераментом, побутом і політичним становищем²⁸. Серед них педагог виділяє схильність до самостійного осмислення, спостережливість, цікавість до знання, ґрунтовність і зазначає: «... є всі підстави твердити, що українці здібні до наукової творчості...»²⁹. І потреба українців у самостійному осмисленні, як підкреслював Г.Ващенко, і необхідність забезпечення зв'язку з життям з метою виховання всебічно розвиненої особистості є важливим стимулом виховання в учнів самостійності.

На думку Е.Жарського, у спільноті людей завжди важливо розуміти потреби окремої людини, оскільки із СУМ (Спілка Української молоді) виростають «творчі, активні й самостійні її члени». Однак, у вихованні кожної окремої дитини, вважав він, не можна ідеалізувати природу дитини, сподіватись на її саморозвиток, вплив самої природи і недооцінювати виховні дії, іншими словами – не можна вважати дитину найвищою педагогічною цінністю. Разом з потребою усупільнення виховання повинно враховувати права особи на вільний розвиток. Це означає, у трактуванні Е.Жарського, постійну наполегливу працю над самим собою як найвищу мету виховання³⁰. На прикладі мети виховання в радянській педагогіці автор підкреслював залежність життєвих цілей особистості від суспільного життя. Він наголошував, що розвиток молоді має бути вільний і опиратися на самостійність та ініціативу вихованця, а виховання має виходити з його індивідуальних особливостей і потреб. Тому цілі виховання Е.Жарський вважав дуже залежними від ситуацій та інтересів дитини. Очолюючи комісію зі складання планів і програм для всіх українських осередків у світі педагог намагався

---

²⁷ Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. Київ, 1997. С. 59.

²⁸ Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. Київ, 1997. С. 61.

²⁹ Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. Київ, 1997. С. 64.

³⁰ Програми навчання і виховання. Нью-Йорк – Філадельфія: Вид. Шкільної Ради, 1960. С. 85–86.

реалізувати основні завдання навчання та виховання і наголошував: «... коли будемо вибирати шляхи, що мають вести до тих цілей, треба в першій мірі зважати на характер заінтересувань дитини, на її потреби, здібності, досвід, при чому не можна забувати про ті широкі вимоги української спільноти, що їх накладає сучасна хвилина» і «суспільну природу людської одиниці»³¹, активну участь у суспільному житті. І далі: «Виховна ціль шкіл українознавства є тією загальною напрямною, по якій має йти виховна діяльність»³².

Вартість навчання Е.Жарський насамперед визначав за рівнем активності та самостійності самих учнів: «Про вартість навчання свідчить головню вартість чинності самих учнів, отже ступінь їх активності і самостійності, темп і ритм виучування визначених змістів, ефективність цього процесу»³³. У згаданих програмах наголошується, що педагогіка не задовольняється поняттям засвоєння, оскільки воно слабо підкреслює активний характер навчання і виховання: «... вихованець повинен самий дороблятися духових структур. Тільки активним зусиллям вихованця формується в ньому цілість духових функцій, тільки своїм власним доробком може вихованець витворювати в собі духові й моральні звички та цінності»³⁴. Ці міркування підводять до думки, що «поштовх до науки мусить зроджуватися в самому вихованцеві, він сам мусить виявити в цьому активне й самочинне заінтересування ...»³⁵.

Зміст інтелектуального виховання також відображає визначені мету і завдання виховання самостійності. Е.Жарський наголошує, що у змісті, крім матеріалу для безпосереднього засвоєння, повинні мати місце проблеми і завдання теоретичного та практичного характеру, розв'язання яких вимагає від учнів самостійного розумового зусилля, розумових операцій та різних пошуків.

---

³¹ Програми навчання і виховання. Нью-Йорк – Філадельфія: Вид. Шкільної Ради, 1960. С. 5.

³² Програми навчання і виховання. Нью-Йорк – Філадельфія: Вид. Шкільної Ради, 1960. С. 59.

³³ Програми навчання і виховання. Нью-Йорк – Філадельфія: Вид. Шкільної Ради, 1960. С. 87.

³⁴ Програми навчання і виховання. Нью-Йорк – Філадельфія: Вид. Шкільної Ради, 1960. С. 65.

³⁵ Програми навчання і виховання. Нью-Йорк – Філадельфія: Вид. Шкільної Ради, 1960. С. 65.

3. Психолого-педагогічні умови формування творчої особистості старшокласників

Формування творчої особистості є важливим завданням сучасної школи, адже розвиток творчого потенціалу громадян є важливою умовою культурного прогресу суспільства. Тому на всіх щаблях школи, у т.ч. й старшої важливо звертати особливу увагу на формування в учнів різноманітних, глибоких і міцних систем знань, на максимальну стимуляцію самостійної діяльності учнів, на розвиток стійких творчих інтересів, цілеспрямованості творчих пошуків, наполегливості під час виконання творчих завдань.

За даними С. Максимової, узагальнений портрет учня, з яким хотіли б працювати педагоги, виглядає так: допитливий, розумний, вдумливий, комунікабельний, щирий, добрий, організований, дисциплінований, винахідливий. Як помітила авторка, всі перелічені характеристики поєднує одна спільна особливість – недооцінювання педагогами найзагальнішої характеристики усіх великих людей – тяжіння до творчості. Зі списку бажаних учнівських рис видно, що вчителі віддають перевагу інтелектуальним здібностям дитини, орієнтуються на знання і можливості засвоєння матеріалу, а не на творчі здібності. Серед названих рис лише одна стосується саме творчої діяльності – винахідливість. Такі ж характеристики, як незвичайний, незалежний, непередбачуваний, оригінальний тощо до списку не потрапили. Проведене С. Максимовою опитування дозволило з'ясувати також значущі риси для самих педагогів. На жаль, до них також не потрапили якості, які характеризували б педагога як творчу особистість, здатну оцінити нестандартність мислення дитини, її творчий потенціал.

Аналіз наукової літератури та практики формування творчої особистості в історії вітчизняної школи другої половини ХХ ст. дозволив виокремити низку педагогічних умов, які сприяють оптимізації цього процесу:

1) демократичний стиль стосунків між вихователями та вихованцями;

2) активна позиція дорослих;

3) надання вихованцеві свободи для самовираження (забезпечення йому широкого кола спілкування, в яке неодмінно повинні входити творчі люди, які можуть стати взірцем для наслідування; забезпечення свободи емоційного самовираження, атмосфери захищеності та прийняття; раннє включення у різні види діяльності, забезпечення стимулів для пізнання світу; позитивне ставлення до діяльності дитини тощо);

4) забезпечення проблемного характеру навчання (на рівні змісту, форм, методів, засобів тощо);

5) залучення до творчості у позаурочній та позашкільній діяльності (участь у діяльності гуртків, спортивних, художніх, музичних шкіл тощо).

Як стверджує М. Фіцула, формуванню творчої особистості сприяє дотримання вчителем під час організації навчальної діяльності низки принципів, серед яких:

– принцип розвитку (передбачає врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів);

– принцип самодіяльності (має на меті діяльнісний підхід, за якого учні відчувають себе співучасниками навчального процесу, а ідеї вчителя повністю оволодівають ними);

– принцип самоорганізації (передбачає спонування учнів до організації свого робочого місця, планування роботи по виконанню навчального завдання, здійснення самоперевірки). Переконані, що ці принципи можна екстраполювати й на процес виховання. Зупинимось детальніше на аналізі виокремлених умов.

Принцип розвитку передбачає врахування у навчально-виховному процесі вікових та індивідуальних особливостей старшокласників. Насамперед зазначимо, що дослідження низки науковців переконливо доводить залежність креативності від віку особистості, зокрема її зростання з віком. Щоправда побутує також точка зору, що набуття учнем знань призводить до зниження темпів розвитку творчості. Тим не менше науковці переконані, що з 15-річного віку помітно зростають відмінності у проявах творчої особистості. У той же час П. Торренс відстоює хвилеподібний характер розвитку креативності і зазначає, що пік цього процесу настає у 5, 9, 13 та 17 років. Уже після 18 років (дослідження М. Фора) середні оцінки креативності знижуються. Отже, можемо зробити висновок, що у старшому шкільному віці інтенсивно відбувається розвиток творчості особистості, а також акцентуються відмінності у проявах творчого потенціалу.

Виокремимо ті характеристики сучасного старшокласника, які сприяють формуванню творчої особистості.

С.Карпенчук вважає шкільний період етапом становлення особистості, а наступні вікові етапи – процесами самовдосконалення. Саме до них стверджує автор має підготувати старшокласника школа, за допомогою співпраці із сім'єю, щоб «після закінчення школи він зміг орієнтуватися у складних життєвих ситуаціях, самостійно визначитися у виборі професії, життєвих ідеалів, у

власних поглядах, переконаннях, не розгубитися в нестандартних ситуаціях, вміти творчо розвивати свої здібності і можливості»³⁶. Таким чином випускник школи є кінцевим результатом шкільного етапу формування особистості. Педагог наголошує на важливості соціальних умов, як чинника формування особистості.

Здійснюючи виховний процес школа виконує замовлення суспільства, ефективність якого залежить від соціальних умов: «школа – це простір життя дитини; тут вона не готується до життя, а повноцінно живе. Тому вся діяльність навчального закладу будується так, щоб сприяти становленню особистості як творця і проектувальника власного життя, гармонізації й гуманізації стосунків між учнями і педагогами, школою і родиною, на основі ідей самоцінності дитинства, діалогу, усвідомленого вибору особистого життєвого шляху»³⁷.

Старшокласник стоїть на порозі дорослого життя, в нього є особистісні цінності, ідеали, бачення себе у майбутньому, сформована внутрішня позиція, яка «впливає з того, як особистість на основі свого попереднього досвіду, своїх можливостей, потреб і прагнень, що виникли раніше, ставиться до того об'єктивного становища, яке вона посідає в житті в певний час, і яке становище вона прагне посісти. Саме ця внутрішня позиція зумовлює відповідну структуру її ставлення до дійсності, до інших людей і до самої себе. Через цю внутрішню позицію і проходять у кожний момент впливи, які йдуть від навколишнього середовища»³⁸.

Формування творчої особистості відбувається при взаємодії оточення та власної позиції учня. Беззаперечним є вплив на становлення молоді людини вчителя, який «покликаний озброїти старшокласників відповідними методами саморегуляції і сформувати в них уміння і навички самовиховання. На основі самопізнання своїх здібностей, можливостей старшокласник здійснює життєвий і професійний вибір. Педагог має бути йому в цьому прикладом, мудрим наставником і порадником»³⁹.

---

³⁶ Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. – 2-ге вид., допов. і переробл. Київ, 2005. С. 27.

³⁷ Концепція загальної середньої освіти (дванадцятирічна школа) від 22 листопада 2001 р. / Педагогічна газета. 2002. № 1. С. 4.

³⁸ Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. – 2-ге вид., допов. і переробл. Київ, 2005. С. 50.

³⁹ Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. – 2-ге вид., допов. і переробл. Київ, 2005. С. 52.

Основою становлення особистості є якісні зміни всіх сторін психічної діяльності. Варто зазначити, що саме у старшому шкільному віці вони носять характер надзвичайно сприятливий для розвитку креативності. Для старшокласників розвиток і функціонування психічних процесів визначається різкою зміною внутрішньої позиції, пов'язаною з вибором подальшого життєвого шляху та майбутньої професії. Мотивація до навчально-пізнавальної діяльності зумовлюється потребою в значущих для життєвого успіху знаннях, прагненням до самостійного творчого дослідження причинно-наслідкових зв'язків у навколишньому світі, націленістю на життєві перспективи та життєве самовизначення, прагненням до самоосвіти та виходу за межі шкільних програм⁴⁰. Усе це слугує підґрунтям для розвитку психічних процесів: сприймання, пам'яті, уваги, уяви, мислення тощо.

Як стверджує О. Скрипченко, складний навчальний матеріал вимагає від старшокласників досконалої репродуктивної уяви, але водночас, у них розвивається і творча уява, що виявляється у різноманітних видах творчої діяльності. Немає старшокласника, який би не мріяв про своє майбутнє. У старшокласників, порівняно з підлітками, спостерігається набагато критичніше ставлення до витворів своєї уяви, які вони співвідносять з реальністю та власними можливостями.

Оскільки для старшокласників велике значення має вибір майбутньої професії, змінюються їхні провідні інтереси, що, своєю чергою, сприяє спеціалізації пам'яті. Варто зазначити, що у цей період зростає довільність та продуктивність запам'ятовування. Старшокласники внаслідок необхідності опанування великої кількості матеріалу переконуються, що запам'ятовування не зводиться до розуміння. Відтак намагаються опанувувати спеціальними прийомами запам'ятовування, збереження та відтворення інформації, що також великою мірою сприяє розвитку творчих здібностей старших школярів.

У період старшого шкільного віку удосконалюється й увага, що дає змогу старшокласникам тривалий час зосереджуватися на об'єктах, раціонально розподіляти та переключати увагу, переборюючи при цьому дію різноматіних відволікаючих чинників.

---

⁴⁰ Павленко О.П. Формування творчої особистості гімназиста у пошуково-дослідницькій діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2005. С. 9.

Об'єктом уваги для учнів старших класів стає насамперед те, що викликає у них зацікавлення.

Інтенсивне інтелектуальне дозрівання – ще один важливий аспект психічного розвитку старшого школяра та одна з умов розвитку його творчого потенціалу. У мисленнєвій діяльності спостерігається достатньо високий рівень узагальнення та абстрагування, схильність до пошуку причин тих чи інших явищ, їх аргументування, доведення, пов'язування матеріалу у систему. «Старшокласники прагнуть до самостійності суджень, не схильні довіряти авторитетам, часом переоцінюють свої можливості і виявляють критиканство»⁴¹. Сучасний вітчизняний психолог М. Заброцький наголошує на тому, «що інтелектуальний розвиток у період ранньої юності полягає не стільки в накопиченні нових умінь та перетвореннях окремих властивостей інтелекту, скільки у формуванні індивідуального стилю розумової діяльності, тобто стійкої сукупності індивідуальних варіацій у способах сприймання, запам'ятовування і мислення, за якими стоять різні шляхи набування, накопичення, переробки й використання інформації»⁴².

На порозі дорослого життя старшокласники серйозно замислюються над вибором майбутньої професії, професійно орієнтовані знання, уміння й навички стають для них надзвичайно значущими, швидко розвиваються та надовго закріплюються у досвіді. Багато юнаків та юнок проявляють яскраві здібності до лінгвістичної, музичної, математичної, фізичної, художньої тощо діяльностей.

Як зазначає О. Скрипченко, характерним для інтелекту старшокласника є розвиток творчих здібностей, це виявляється в інтелектуальній ініціативі та створенні чогось нового. За його твердженням існує три загальних підходи до вивчення вікових закономірностей творчості. Перший підхід акцентує увагу на зв'язок максимальної продуктивності з віком, аналізуючи результати діяльності людини. Другий підхід – особистісний, коли порівнюючи якості людей, відомих творчими досягненнями, з якостями менш креативних людей, психологи намагаються виявити найважливіші риси творчих особистостей. Третій підхід передбачає аналіз мислительних процесів, які, як припускають психологи, виділяють

---

⁴¹ Трухін І. Психолого-педагогічні основи шкільного виховання : Навчальний посібник для студентів педагогічних ВНЗ. Дрогобич, 2003. С. 363.

⁴² Заброцький М. Основи вікової психології : Навчальний посібник. Тернопіль, 2001. С. 100.

творчу особистість серед нетворчих. Цей підхід найближчий до вивчення власне інтелекту.

Важливою характеристикою старшокласників стає прагнення до самоствердження, що визначається зростанням їх інтелектуальних та фізичних можливостей. Ним мотивуються як позитивні, так і негативні вчинки старшокласників. Позитивні форми самоствердження полягають у досягненнях у навчання, спорті, мистецтві, іншими словами у творчому самовираженні школярів. Негативне самоствердження найчастіше здійснюється через дотримання норм молодіжної субкультури, що теж, на нашу думку, великою мірою є самопроявом творчого начала у дитині.

Отже, розвитку творчих здібностей старшокласника сприяє соціальна ситуація розвитку, рівень розвитку психічних процесів, а також особистісний розвиток, прагнення школяра до самовираження та самоствердження.

Важливою умовою формування творчої особистості старшокласників є створення розвивального середовища, яке максимальною мірою враховувало б особистісні потреби учасників навчально-виховного процесу. Це означає, що зміст, форми, методи, засоби, характер взаємодії учасників навчально-виховного процесу на особистість учня повинні сприяти розвитку його інтелектуального, творчого та духовного потенціалу, емоційно-вольових якостей, мислення, загальної культури, формуванню здатності особистості до активної та самостійної діяльності.

С. Подмазін виділяє низку інтегральних критеріїв такого середовища, до яких відносить:

- насиченість середовища різноманітними сенсорними стимулами;
- включення учнів до різних видів діяльності (пізнавальної, естетичної, трудової тощо);
- забезпечення особистості можливостей для самостійного вибору видів діяльності;
- оптимізація організації спільної діяльності педагогів та вихованців.

Розвивальне середовище водночас є елементом особистісно орієнтованого середовища, яке проте має більш широкі характеристики.

І. Якиманська переконана, що особистісно-орієнтоване середовище передбачає створення доброзичливої атмосфери, надання учням можливості працювати з матеріалами різного рівня складності, орієнтацію на індивідуальні особливості, досвід

школярів, визнання за ними права на помилку з обов'язковим визначенням шляхів її подолання, опору на предметні і проблемні зацікавлення кожного суб'єкта навчально-виховного процесу.

Стратегічними орієнтирами проектування особистісно орієнтованого навчально-виховного процесу І. Бех вважає: а) створення необхідних умов для різнобічної життєдіяльності, життєтворчості молоді людини; б) забезпечення успішності підростаючої особистості в освоєнні соціально-моральних норм, її самоствердження, захищеності й підтримки; в) створення ситуацій позитивних емоційних переживань суб'єкта у предметній, комунікативній діяльності, а також у діяльності, спрямованій на суспільно значуще професійне та особистісне самовизначення (що, додамо, є надзвичайно важливою для учнів старших класів), на його інтелектуально-моральний розвиток; г) створення умов для прояву суб'єктом життєвої активності вищого порядку, тобто його смислотворчості; установка на позитивний суб'єктний досвід виховання (досвід самовизначення, творчості, комунікації тощо); д) створення «духу» школи на основі різнопланового недирективного, неформального, морального, особистісного спілкування, для якого характерними є діалогічна доброзичливість, співтворчість педагога й вихованця; е) утвердження позиції школяра як рівноправного учасника педагогічного процесу; є) створення стимулюючого і розвивального середовища⁴³.

Створення особистісно орієнтованого розвивального середовища великою мірою сприяє формуванню творчого потенціалу старшокласників. Оскільки основним завданням ранньої юності є соціальне та особистісне самовизначення, особистість має бути готова до самоаналізу, самоусвідомлення, самоприйняття тощо, що передбачає високий рівень розвитку психічних процесів, а також таких якостей, як самостійність, активність, ініціативність тощо. Для цього надзвичайно важливо забезпечити особистості атмосферу розуміння, прийняття такою, якою вона є, свободу у висловленні думок та емоцій.

Не менш важливим є включення особистості у різні види діяльності, як на уроках, так і поза їх межами. При цьому важливо, щоб виконувана діяльність передбачала елементи пошукової, дослідницької, перетворювальної діяльності, забезпечувала максимальну самостійність суб'єкта навчально-виховної діяльності та вияв його творчої активності. Мова йде насамперед про самостійне

---

⁴³ Бех І.Д. Виховання особистості : У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади : Навч.-метод. посібник.– Київ, 2003. С. 23.

планування роботи, самоаналіз, самоконтроль та самоперевірку виконання завдання тощо. Важливим також є оптимальне поєднання методів, форм та засобів навчально-виховної роботи, який забезпечив би проблемність у навчанні та вихованні.

Безперечно, важливу роль у формуванні творчих здібностей відіграє також забезпечення вихованцеві широкого кола спілкування. В якому неодмінно повинні бути творчі люди. Дуже добре, якщо таким взірцем творчої діяльності для старшокласників стане педагог. Зокрема, В.Ф.Моргун зазначив, що «розвиток творчих здібностей можливий лише за умови високого рівня творчої активності та творчого потенціалу вчительського колективу»⁴⁴.

ВИСНОВКИ

Самовиховання є невід'ємною частиною розвитку творчих здібностей особистості. Воно допомагає школяреві долати лінощі, позбутись поганих звичок, ставитись критично до себе та своєї діяльності, що в свою чергу обумовлює рівень професійності творчої активності, тобто адекватне ставлення до дійсності, допомагає виявити слабкі сторони та обрати правильний шлях творчої реалізації себе як особистості. Задатки творчої особистості є у кожного учня. Необхідно ці задатки виявити і виходячи з них формувати неповторну особистість учня, особливо це є актуально в старшому шкільному віці, коли школяр бачить себе як творчу особистість та працює над самовдосконаленням, саморозвитком. Самовиховання є невід'ємною частиною розвитку творчих здібностей особистості. Воно допомагає школяреві долати лінощі, позбутись поганих звичок, ставитись критично до себе та своєї діяльності, що в свою чергу обумовлює рівень професійності творчої активності, тобто адекватне ставлення до дійсності, допомагає виявити слабкі сторони та обрати правильний шлях творчої реалізації себе як особистості.

На основі аналізу досвіду діяльності вітчизняної школи з формування творчої особистості старшокласників нами виділено психолого-педагогічні умови, дотримання яких забезпечує ефективність цього процесу. До них, зокрема, належать максимальне врахування у початково-виховному процесі школи психологічних особливостей старшокласників шляхом дотримання принципів індивідуалізації та диференціації навчання і виховання; створення відповідного особистісно орієнтованого середовища, елементом якого має бути розвивальне середовище; готовність педагога до формування

---

⁴⁴ Моргун В. Розвиток інтелектуально-евристичних здібностей учня // Психологічна підтримка творчості учня / упоряд. О. Главник, В. Зоц. Київ, 2003. С. 7.

творчої особистості старшокласників, що полягає насамперед у розвиткові творчого потенціалу та творчих здібностей самого педагога, а також володіння навичками здійснення творчої педагогічної діяльності. Отож, демократичні перетворення в освіті та потреба переорієнтації сучасної школи на самостійну творчу діяльність ще раз підтверджуються визначенням важливості завдань виховання в учнів самостійності. Виховання самостійності здебільшого розглядається як важлива ділянка в системі громадянського виховання і ґрунтується на демократичних засадах освіти.

АНОТАЦІЯ

Виховання досягає своєї мети, коли викликає у вихованця прагнення до вдосконалення та активної діяльності. Старшокласник визначає свої прагнення та цілі, докладає зусилля спрямовані на формування себе як неповторної, творчої особистості, здатної змінювати себе та оточуючий світ на краще. Він самостійно визначає себе і своє призначення, а, отже, займається самовихованням. Чим краще розвинуті творчі здібності старшокласника та набуті знання, тим більше у нього мужності та працелюбства, тим в більшій мірі він може бути творцем власного життя та утверджувати себе як особистість. Встановлено, що виховання досягає своєї мети, коли викликає у вихованця прагнення до вдосконалення та активної діяльності. Старшокласник визначає свої прагнення та цілі, докладає зусилля спрямовані на формування себе як неповторної, творчої особистості, здатної змінювати себе та оточуючий світ на краще. Він самостійно визначає себе і своє призначення, а, отже, займається самовихованням. Виховання досягає своєї мети, коли викликає у вихованця прагнення до вдосконалення та активної діяльності. Старшокласник визначає свої прагнення та цілі, докладає зусилля спрямовані на формування себе як неповторної, творчої особистості, здатної змінювати себе та оточуючий світ на краще. Він самостійно визначає себе і своє призначення, а, отже, займається самовихованням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. Київ, 1997. 441 с.
2. Виховання і самовиховання – дві сторони єдиного процесу // Педагогічна психологія: Навч. посібник / За ред. Л.М. Проколенко, Д.Ф. Ніколенка. Київ, 1991. С. 89–92.

3. Вишневецький О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки / О.Вишневецький: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. 2-ге вид., доопр. і доп. Дрогобич: Коло, 2006. 608 с.
4. Боришевський М. Про виховання особистості // Початкова школа. – 1998. № 9. С. 11–15.
5. Галузинський В., Масленнікова Н. Самовиховання та самоосвіта школярів. Київ, 1969. 151 с.
6. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія: Навч. посібник. Київ, 1995. 237 с.
7. Гапон В. Самоосвіта як засіб самовиховання особистості // Наукові записки кафедри педагогіки Харківського державного університету. Харків, 1997. С. 106–110.
8. Гуменюк О. Міні-модуль – прогресивна форма навчання // Рідна школа. 1998. № 6. С. 64–65.
9. Дорошенко К. Що таке самовиховання, або Як сформуванати гуманістичний ідеал // Шкільний світ. 2007. № 6 (374). С. 6–9.
10. Заброцький М. Основи вікової психології : Навчальний посібник Тернопіль, 2001. 112 с.
11. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. – 2-ге вид., допов. і переробл. Київ, 2005. 343 с.
12. Концепція загальної середньої освіти (дванадцятирічна школа) від 22 листопада 2001 р. / Педагогічна газета. 2002. № 1. С. 4–6.
13. Моргун В. Розвиток інтелектуально-евристичних здібностей учня / В. Моргун // Психологічна підтримка творчості учня / упоряд. О. Главник, В. Зоц. Київ, 2003. С. 4–9.
14. Павленко О.П. Формування творчої особистості гімназиста у пошуково-дослідницькій діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2005. 21 с.
15. Пасечнікова Л.П. Технологія досягнення професійного успіху. Харків, 2007. 224 с.
16. Педагогічна психологія / За ред. Л.М.Проколієнко, Д.Ф.Ніколенко. Київ, 1991. 184 с.
17. Піцикевич А.І. В.Сухомлинський про самовиховання як чинник розвитку творчої особистості старшокласника // Молодь і ринок. № 7 (54) липень, 2009. С. 137–140.
18. Погоріла А.І. Погляди вітчизняних вчених на формування творчої особистості старшокласника // Людинознавчі студії. Дрогобич, 2010. Випуск двадцять перший. Педагогіка. С. 29–40.

19. Погоріла А.І. Проблеми формування творчої особистості старшокласників (кін. XX – поч. XXI ст.) // Наукові дослідження 2011: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції з філософських, філологічних, юридичних та педагогічних наук. м. Горлівка, 2011. Вип. 2. С. 141–145.

20. Погоріла А.І. Формування творчої особистості старшокласників: теоретичні підходи і практика реалізації в Україні // Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции: сб. материалов V междунар. науч. конф., Брест, 19 – мая 2011 г.: в 2 ч. / Брест. гос. ун-т имени А.С. Пушкина, редкол.: М.Э. Чесновский [и др.]. Брест : БрГУ, 2011. Ч. 2. С.222–226.

21. Помиткін Е. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Наук.-метод. посібник. Київ, 1996. 164 с.

22. Програми навчання і виховання. Нью-Йорк – Філадельфія: Вид. Шкільної Ради, 1960. 95 с.

23. Сазонова М. Активізація самостійної праці учнів // Радянська школа. 1965. № 12. С. 68–72.

24. Сарієнко В.К. Пізнавальна самостійність як єдність репродуктивної і творчої діяльності учнів // Рад. школа, 1980. № 4. С. 36–43.

25. Синельников В.М. Самовиховання як діяльність і його психологічні особливості // Педагогіка і психологія. 2005. № 3. С. 34–41.

26. Ситнікова Н. Модульне навчання: на терезах пережитого та омріяного // Рідна школа. 1995. № 7–8. С. 20–22.

27. Скаткін М. Теорія і практика самостійної роботи: Рец. на працю О.Нільсона «Теорія і практика самостійної роботи учнів» // Педагогіка. 1977. № 2. С. 133–136.

28. Смагло Н. Сучасні аспекти розвитку творчої особистості // Дайджест «Школа-парк» педагогічних ідей та технологій. 2002. № 3. С. 32–35.

29. Сухомлинський В. Народження громадянина // Вибрані твори: В 5-ти т. Київ, 1977. Т. 3. С. 283–582.

30. Ржецький М. Домашня навчальна робота учня. Київ, 1982. 48 с.

31. Трухін І. Психолого-педагогічні основи шкільного виховання : Навчальний посібник для студентів педагогічних ВНЗ. Дрогобич, 2003. – 406 с.

32. Фіцула М.М. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ, 2003. 528 с.

33. Фурман А. Підручник у модульно-розвивальній системі: зміст, структура, оформлення // Рідна школа. 2000. № 7. С. 23–31.

34. Фурман А., Калугін О. Школа розвитку: непізнанні грані фундаментальної ідеї (Модульне навчання) // Рідна школа. 1994. № 6. С. 26–32.

35. Чернишова Р. Проблема організації самостійної роботи школяра як суб'єкта навчальної діяльності // Управління школою. 2004. № 3 (січень). С. 10–11.

Information about the author:

Pogorila Anna Ihorivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of Foreign Languages
Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko
24, Ivan Franko str., Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine